

CUMHURİYET DÖNEMİ VE CERRAHİ HEMŞİRELİĞİ REPUBLICAN ERA AND SURGICAL NURSING

Özgül AYDEMİR¹, Seher Deniz ÖZTEKİN²

Öz

Cerrahi insanlık tarihinin varoluşundan başlayan ve çok eski tarihlere dayanan geçmişe sahip bir disiplindir. Cerrahi; “yaralanma” anlamı taşıyan, “cerh” kelimesinden türetilmiştir. Cerrahi Hemşireliği, “hasta bireye, sağlığının ve iyilik halinin tekrar kazandırılması hedefine dayalı şekilde perioperatif süreç boyunca fiziksel, psikolojik ve sosyal gereksinimlerinin bireyselleştirilmiş bakım doğrultusunda karşılandığı bir disiplindir”. Modern hemşireliğin kurucusu Florence Nightingale, savaşlar sırasında, hasta ve yaralı askerlerin bakım hizmetlerini sunarken, bireysel hijyenlerinin ve fiziksel ortamın sağlanması yönündeki girişimleri gerçekleştirmiş ve güvenli çevre kuramcısı olarak tarihe geçmiştir. Bu kuram doğrultusunda, yaralı askerlerin çevre koşullarının iyileştirilmesini ve sanitasyonu hedefleyerek, enfeksiyon ve ölüm oranlarını büyük oranlarda düşürmüştür. Ülkemizde, Cumhuriyet dönemi başlangıcındaki savaşlar sırasında, yaralı birey ya da travmalı bireye bakım verme sorumluluğu üstlenilmesi ve bu konuda hasta bakıcılık kurs eğitimi alınması ile cerrahi hemşireliği gelişim kaydetmeye başlamıştır. Cephelerde, Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve askerleri düşmana karşı savaşırken, Çanakkale’den İstanbul’a vapurla savaştan ağır yaralı askerler taşınmış, ameliyatların da yapıldığı Reşit Paşa Hastane Gemisi’nde vazifesini yerine getiren tek Türk hemşire Safiye Hüseyin Elbi ile cerrahi hemşireliği önem kazanmıştır. Modern anlamda cerrahi hemşireliğinin gelişimi, Cumhuriyet dönemindeki izleri ile birlikte halen sürmeye devam etmektedir. Cerrahi hemşireliğinin tarihsel süreci çoğu medeniyetlerde ele alınmış, ancak ülkemiz Cumhuriyet dönemine ilişkin literatüre sınırlı sayıda rastlanmıştır. Bu derlemede, ülkemiz cumhuriyet dönemindeki cerrahi hemşireliğinin önemi ve tarihsel gelişimine yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Cerrahi Hemşireliği, Cumhuriyet Savaşı, Yaralanma.

Abstract

Surgery is a discipline that has a very old history, dating back to the existence of human history. Surgery is derived from the word "cerh" which means "injury". Surgical Nursing is "a discipline in which physical, psychological and social needs are met in line with individualised care during the perioperative process based on the goal of restoring the health and well-being of the sick individual". Florence Nightingale, the founder of modern nursing, took initiatives to ensure individual hygiene and physical environment while providing care to sick and injured soldiers during wars and went down in history as the theorist of the safe environment. In line with this theory, she greatly reduced the infection and mortality rates by improving the environmental conditions of wounded soldiers and sanitation. In our country, during the wars at the beginning of the Republican period, surgical nursing started to develop with the assumption of responsibility for the care of injured or traumatised people and the training of patient care courses in this regard. While Gazi Mustafa Kemal Atatürk and his soldiers were fighting against the enemy on the fronts, severely wounded soldiers were transported from Çanakkale to Istanbul by ferry, and surgical nursing gained importance with Safiye Hüseyin Elbi, the only Türk nurse who fulfilled her duty on the Reşit Paşa Hospital Ship, where surgeries were also performed. The development of surgical nursing in the modern sense continues with its traces in the Republican period. The historical process of surgical nursing has been discussed in most civilisations, but the literature on the Republican period of our country is limited. In this review, the importance and historical development of surgical nursing in the Republican period of our country were included.

Keywords: Surgical Nursing, Republican War, Injury.

¹ Doktora Öğrencisi, Doğu Üniversitesi, ozgul6761@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4983-1783

² Prof. Dr., Doğu Üniversitesi, soztekin@dogus.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5215-7913

Extended Abstract

Surgery is defined as *"the creation of controlled trauma that can change the biological and physiological functions of patients"*. Surgical Nursing is *"the branch of nursing in which all physical and biopsychosocial needs of a patient undergoing surgery or other invasive interventions before, during and after surgery are determined and met in a planned manner"*. It plans the individual treatment and care of patients and safely applies and evaluates evidence-based practice.

Florence Nightingale's efforts to improve the cleanliness of the environment and water, as well as to comply with the rules of asepsis and to significantly reduce infection rates, have revealed the importance of surgical nursing. Thanks to Nightingale, who pioneered the opening of the nursing school in 1860, the importance of the profession was understood and many nursing schools were opened afterwards. Topics such as preparation for surgery, bandaging, haemostasis and surgical instruments were added to nursing courses after the 1875s. Since the 1880s, operating theatres have been seen as the workplace for nurses, operating theatre nursing has gained importance as a speciality, and they have worked together with surgeons. Some surgical practices from the past to the present show that in the 1890s, surgical nurses were assigned tasks such as "extending sponges and helping the surgeon with bandages during surgery", and in 1916, Smith wore a mask and cap in surgery for the first time. between 1900 and 1919, nurses were given tasks such as taking history, organising the environment and preparing patients for surgery.

Surgical nursing began to be seen in the 1930s as "the nurse who cares for patients undergoing surgical intervention". In 1945, M. Crawford explained the concepts of circulation and scrubbing in the operating theatre. In our country, Safiye Hüseyin Elbi, the pioneer of modern nursing, attended Besim Ömer Pasha's patient carer courses and took part in many wars as a volunteer in the care of soldiers. During these wars, the foundations of nursing were laid with practices such as environmental cleaning (sanitation), blood transfusion, anaesthesia, wound care and debridement, nasogastric catheter insertion, shock intervention, intensive care and psychological support. Today, surgical nursing in the professional sense is a profession that takes on important responsibilities in meeting the physiological, psychological and socio-cultural needs of the individual before, during and after surgical intervention, restoring and improving well-being and providing individualised care to the patient.

Surgical nursing in the modern sense started in Turkey after World War I. During the 1911 Trablusgarp and 1912 Balkan Wars, there were great difficulties in patient care. Nurses tried to provide safe environmental conditions while dressing the wounds of wounded soldiers under war conditions. After the proclamation of the Republic of Turkey, surgical nursing progressed in parallel with the developments in the world. During the Second World War, research was carried out on the basic issues of surgical nursing such as wound care, monitoring of fluid-electrolyte balance and the care of amputees, and the results were integrated into practice. Emergency and trauma nursing increased in importance, and nurses who took part in care continued to be active on the battlefields. In the 1940s and 1950s of our Republic, surgical patient care progressed rapidly. Patient education became a part of preoperative patient preparation after 1960, and individual/primary patient preparation, empathising with the patient, and physical preparation stages became important practices for surgical nursing.

The professional development of surgical nursing has continued over the years. Surgical nursing is a branch of nursing that uses biological and behavioural sciences, planning, implementation and evaluation of care to provide individualised nursing interventions based on physical, mental and socio-cultural needs by ensuring the patient's comfort and mental health in a safe environment before, during and after the intervention. Surgical nursing continues to evolve with scientific and technological developments. In this review, the importance of surgical nursing and its historical development in the Republican period are included.

GİRİŞ

Cerrahi hemşireliği; insanoğlunun varlığı ile başlayan, hasta bireylerin sağlık sorunlarının çözümlenmesinde rol oynayan ve halen gelişimini sürdüren bir sağlık disiplindir. Tarihi kaynaklarda, Kırım Savaşı sırasında Florence Nightingale'in Kırım savaşı sırasında yaralı askerlere hemşirelik bakımı verilerek, cerrahi hemşireliğin temeli atıldığı ortaya konmuştur. Cumhuriyet döneminde bu süreç devam etmiştir (Aksoy, 2017).

Bu derlemede amaç, cerrahi hemşireliğinin önemi ve ülkemiz Cumhuriyet dönemindeki tarihsel gelişimine yer verildi.

1. YÖNTEM

Veriler, cerrahi hemşireliğinin Cumhuriyet dönemindeki tarihsel gelişimi ile ilgili araştırmaların incelenmesi ile elde edildi. "Cerrahi", "Cerrahi Hemşireliği", "Cumhuriyet Dönemi", "Hemşirelik Tarihi" kelimeleri Türkçe olarak; Google Akademik, ULAKBİM, DergiPark, Türkiye Klinikleri, tez merkezi, kitap bölümü ve üniversite veri tabanından tarandı. Veri tabanı kayıtları araması yapılarak, tam metin olan 32 adet makaleye ulaşıldı. Araştırma ile ilgili olmayan 25 makale derlemeden çıkartıldı. Çalışmaya, cerrahi hemşireliğinin Cumhuriyet dönemindeki tarihsel gelişimi ile ilgili olan 7 makale incelemeye alındı.

2. GENEL BİLGİLER

Hasta bireye, normal fizyolojik işlevselliğini kazandırmada gereksinilen tedavi yaklaşımlarından biri olan cerrahi girişim, "kontrollü travma" olarak kabul edilir (Eti Aslan, 2009). Cerrahi girişim çoğu kez ameliyat terimi yerine de kullanılabilen ve "chirurgia" kelimesinden türetilen, bedensel işlevlerin veya şeklinin normal sınırlara geri döndürülmesi amacıyla tedavisi anlamı taşıyan, kökleri eskilere dayalı bir uygulamadır (Aygin ve Gül, 2021).

Avrupa'nın karanlık dönemleri ile İslam medeniyetlerinin bilimde gösterdikleri ilerleme aynı dönemlere rastlar. İbni Sina, Batıda "Tıp" ve cerrahi alanda "Avicenna" olarak bilinmektedir. Eserleri yıllarca Batıda ders kitabı olarak kullanılmıştır. İbni Sina'nın kitabı, matbaanın icadı ve İncil'in yayımlanmasından hemen sonradır. İbni Sina, İslam medeniyetinde cerrahi yöntemlerin gelişiminde önemli bir bilim insanıdır. İbni Sina'nın kolesistektomi yaptığı dillendirilmektedir. İslam dünyasından Ebu Bekir Muhammed İbn Zekeriya Razi, Batı dünyasında "Albucasis" ismi ile tanınan Ebu el-Kasım, verilebilecek diğer önemli isimlerden biridir. İslamiyet, hasta bakımının önemini kavramış bir dindir. Özellikle, yaralı askerlere bakım veren ilk kadınlar birliği Hz. Muhammed döneminde kurulmuş, fakat hasta bakımının böylesi önemli olduğu çağlarda hemşireliğin önemi anlaşılammış, sınırlı rolleri ile gerileme kaydetmiştir. Osmanlı'da sosyal destek veren kadınlar ve hasta bakımında da gönüllü çalışmışlar ancak, eğitim eksikliği nedeniyle hemşirelik, mesleki açıdan ilerleme kaydedememiştir. Modern anlamda hemşireliğin meslek haline dönüşümü Cumhuriyet dönemiyle birlikte olmuştur (Aygin ve Gül, 2021).

Resim 1. Florence Nightingale: Kırım Savaşında, Yaralı Askerlere Bakım Veren Lider Hemşire

Kaynak: (National Army Museum, t. y.)

Günümüz cerrahi hemşiresinin eğitim, uygulama, yönetim, araştırma ve profesyonel rolünü belirleyen, bu rolleri etkileyen temel kavramlar, insan, çevre, sağlık ve hastalık kavramlarıdır. Bu kavramların önemini ortaya koyan, modern hemşireliğin öncüsü/annesi olan Florence Nightingale, Kırım savaşı sırasında, hasta ve yaralı askerlerin bireysel hijyenlerinin yanı sıra uygun çevre koşullarını sağlayarak infeksiyonları, ölüm oranlarını %42'lerden %2'lere düşürmüş, hemşirelik biliminin temellerini atmış bir kuramcıdır. Florence Nightingale'in İstanbul Selimiye Kışlası'nda yaralı askerlere bakım verdiği, İngiliz ve Türk hükümetlerinin takdirini kazandığı çeşitli literatürde vurgulanmış, Nightingale'in bu çalışmaları ile modern hemşirelik bilimi ve cerrahi hemşireliğinin temelleri atılmıştır (Aksoy, 2017; Hanönü, 2017; Eti Aslan, 2009).

Dünyada, cerrahi hemşiresinin 1890'lardaki rolü cerraha ameliyat sırasında sünger vermek ve sargı beziyle asiste etmek ile sınırlıdır (Aygın ve Gül, 2021). Ameliyathanelerde ise cerrahi hemşirelerinin 1880'lerde cerrah ile birlikte görev aldıkları bildirilmiştir. (Aksoy, 2017). Smith, ameliyathane hemşiresi olarak ilk kez 1916 yılında maske ve kep giymiştir. Steril ve dolaşan hemşire kavramlarını, 1945'de M. Crawford kullanmıştır. Ameliyathane hemşireliği lisans diploması 1903'te Amerika Birleşik Devletlerinde verilmiştir. İlk olarak Anna M.O'Neil sekiz hafta süren kurs programında etik, cerrahi yöntemler ve anestezi konularını işlemiştir. 1949'da, Association of Operating Room Nurses (AORN) "Amerikan Ameliyathane Hemşireler Birliği" kurulmuştur (Eti Aslan, 2009).

Resim 2. Hilal-i Ahmer Cemiyetinde Gerçekleştirilen Hemşirelik Eğitimi

Kaynak: (Türk Kızılayı Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü, t. y.)

Ülkemizde Cumhuriyetimizin ilanından önce Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 1868'de kurulması ile birlikte hasta ve yaralı askerlerin yardım kurumlarında tedavisi, varlıklı ve nüfuslu kadınlar tarafından yapılmış, bu cemiyette Safiye Hüseyin Elbi ve Nesime Hanım görev almıştır (Özer, 2016).

Ülkemizde, 1911'de Trablusgarp ve 1912 yılı Balkan Savaşları sırasında hasta bakımında büyük güçlükler yaşanmıştır. Hasta bakımının eksik olması nedeniyle ordudaki askerler çok büyük kayıplar vermişlerdir. 1911 yılında Kızılhaç'ın Washington Kongresi'nde yer alan Dr. Besim Ömer Paşa, Kızılay Derneği'ni (Hilal-i Ahmer Cemiyeti) uyararak ülkemizin hemşirelik mesleğine olan gereksinimini dile getirmiştir. Kızılay Derneğinin tavsiyesi üzerine, ilk olarak İstanbul Kadırga Hastanesi'nde hemşireler eğitim görmüş ve Balkan Savaşları ile birlikte Safiye Hüseyin Elbi ve Türk kadını Kızılhaç ve hastanelerde çalışmaya başlamıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları cephelerdeki savaşlar sırasında, Çanakkale'den vapurla İstanbul'a ağır yaralıları taşıyan ve ameliyatların da yapıldığı Reşit Paşa Hastane Gemisi'nde vazifesini yapan Safiye Hüseyin Elbi, kahraman bir hemşiredir. Gemideki hemşirelerin arasında tek Türk hemşire olan Elbi, başhemşire olarak hizmet vermiştir (Ökdem vd., 2000; Arpag vd., 2022).

Ülkemizde modern hemşireliğin öncüsü ise, savaflara gönüllü olarak katılan, Safiye Hüseyin Elbi'dir. Elbi, çevre temizliği (sanitasyon), kan nakli, anestezi, yara bakımı ve debridmanı, nazogastrik sonda takılması, şoka müdahale, yoğun bakım ve psikolojik destek verilmesi alanlarında sorumluluk almış, ameliyathane hemşireliği yapmış, yara bakımında uzmanlaşmış ve yaralı askerlere bakım vermiştir (Aygın ve Gül, 2021).

1912 yılında Kenan Tefik ve Refik Münir tarafından "hastabakıcılık" adıyla yazılan kitap, hemşireliğe dair ilk kitaptır. Bir diğeri, Asaf Osman Sadık Paşa'nın kızı Fatma Zeliha tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilen eser olup, eserin ön sözünde "*Anatomi okumuş, bilimsel usulde sağlık bilgisi öğrenmiş hastabakıcısı olmayan bir tabibin çalışması sonuçsuz kalacaktır. Hastabakıcılık tababetin icra elidir*" ifadesi yer almakta ve bir anlamda o gün ve günümüz cerrahi hemşireliği rolü ve önemi tanımlanmaktadır. Rochefeller Vakfı Uluslararası Sağlık Bölümünün Küçük Asya Bölgesi Hemşirelik Danışmanı Margaret Varley ise, raporunda "*Balkan Savaşlarında geleneksel değerlerini çiğneme pahasına gönüllü hemşirelik yapan kadınların profesyonel hemşireliğin yollarını açtıklarından*" söz edilmiştir (Aştı, 2023).

20. yüzyıl başlarında Amerika'daki büyük hastanelerin çoğunluğunda erişkin hastalara hizmet sunmak üzere cerrahi, dahiliye ve doğum servisleri oluşturulmuştur. Bu durum, bu ünitelerde görev üstlenecek olan hemşirelerin yetiştirilmesini gündeme getirerek, hemşirelik eğitimi açısından yönlendirici olmuştur. Hastanın ameliyata hazırlığı, ortamın hazırlanması ve hasta öyküsü alınması sorumluluğu 1900-1919 yılları arasında bugünün cerrahi hemşiresi rolünü üstlenen hemşireye verilmiştir. Cerrahi hemşireleri, 1920-1939 yılları arasında hastanın ameliyat öncesi fiziksel ve ruhsal hazırlığının sağlanması yönündeki hemşirelik uygulamalarını gerçekleştirmişlerdir (Özer, 2016).

Cumhuriyet Dönemindeki ilk hemşirelik okulu 21 Şubat 1925 yılında İstanbul'da açılan Kızılay Özel Hemşire Okulu'dur. Okuldan mezun olan hemşireler, savaş, afet durumları ve afetlerde yaralılara ilk yardımı yaparak, hemşirelik girişimlerini uygulamışlardır. Türk hastaneleri ve Kızılay Hemşire Okulu Alman ve Avustralyalı hemşireler tarafından uzun yıllar yönetilmiştir. 1929 yılında hemşirelik ders programı düzenlenmiş, "Anatomi", "Fizyoloji", "Hijyen" "Hemşire Tekniği", "Salgın Hastalıklar" dersleri verilmiştir. Asuman Türer 1942'de Kızılay Hemşire Okulu'na ilk Türk hemşire olarak, müdür olmuştur. Bu dönemde, "Cerrahi Hastalıkları Hemşireliği" dersi, ikinci dönem "Dış Hastalıklarda Bakım" dersi ve dördüncü dönem ise, "Ameliyathane Tekniği" dersi verilmiştir (Metintaş vd., 2013; Özer, 2016).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetin ilanı ile Türk kadınına, bilimde, toplumsal konular ve ekonomik yaşamda erkeğin yanında, eşit koşullarda yer alma hakkı vermiştir (Oktay vd., 2023). "Cumhuriyet, düşüncede, bilgide, sağlıkta güçlü ve yüksek karakterli koruyucular ister," diyen Atatürk'ün çağdaşlaşma hamleleri, yabancı uluslarca Türk Rönesans'ı olarak adlandırılmıştır (Aştı, 2023). Bu bağlamda, Türk Medeni kanununun kabulü ile birlikte, kadın sosyal haklarını kazanmış, sosyal hakların kazanımı ile birlikte, hemşirelik mesleği de aktif olarak yapılmaya başlanmıştır (Oktay vd., 2023).

Cumhuriyetimizin ilanından sonra cerrahi hemşireliğinin dünya üzerinde gösterdiği gelişmeler ile birlikte Türkiye'de de gelişmeler paralel şekilde ilerleme kaydetmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, cerrahi hemşirelerinin, yara bakımı, sıvı-elektrolit dengesinin takibi ve amputasyonlu hastanın hemşirelik bakımı gibi temel konularda araştırmalar yapması ve araştırma sonuçlarının uygulamaya entegre edilmesi sağlanmıştır. Acil ve travma hemşireliği önemini artırmış ve bakımda rol alan hemşireler aktif olarak savaş alanlarında yer almaya devam etmişlerdir (Özer, 2016).

Cumhuriyetimizin 1940-1950'li yıllarında, cerrahi hasta bakımı hızla ilerleme kaydetmiştir. Hasta eğitimi, 1960 sonrası ameliyat öncesi hasta hazırlığının bir parçası olmuş ve bireysel/primer hasta hazırlığı, hasta ile empati kurma ve fiziksel hazırlık aşamaları cerrahi hemşireliği açısından önemli uygulamalar haline gelmiştir (Eti Aslan, 2009).

Profesyonel olarak cerrahi hemşireliğindeki gelişim yıllar içerisinde devam etmiştir. 2003 yılında 'Sağlık Reformları' adıyla 'Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP); 2007 tarihli 26510 sayılı Değişen Hemşirelik Kanunu; 2008 tarihli 26775 sayılı yönetmelikle ile Hemşirelik ve diğer eğitim Programlarının Asgari Eğitim Koşullarının Belirlenmesine Dair Yönetmelik; 2010 yılında hemşirelik Yüksekokullarının fakülteleşme sürecine girmesi ve ilk olarak İstanbul Üniversitesi Florence

Nightingale Hemşirelik Fakültesi'nin kurulması; 2023 itibariyle sayıları 18 olan hemşirelik Fakültelerinin açılması, 100 Yıllık Cumhuriyetimize bilim insanı hemşirelerimizin verdiği sayısız armağanlardan sadece birkaçıdır (Aştı, 2023).

SONUÇ

Hemşirelik, cumhuriyetimiz ile aynı yaşta ve aynı mücadeleleri vermiş bir meslektir (Aştı, 2023). Cumhuriyet döneminden günümüze değin cerrahi hemşireliğinin gelişimi bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile devam etmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada, etik beyanı talep edilmesini gerektirecek bir uygulama yapılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı % 50, 2. Yazarın katkı oranı ise % 50'dir.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, there was no practice that would require an ethics statement to be requested. Beykent University Journal of Social Sciences has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate 50%, 2nd author's contribution rate 50%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Aksoy, G. (2017). Cerrahi ve cerrahi hemşireliği. G. Aksoy, N. Kanan ve N. Akyolcu (Eds.), *Cerrahi hemşireliği I* içinde (s. 1-38). Nobel Tıp Kitapevleri.
- Aştı, N. (2023, Aralık 17). *Cumhuriyet ve hemşirelik*. <https://www.akademikakil.com/cumhuriyet-ve-hemsirelik/nesrinasti/>
- Arpag, N., Gür, S. ve Katran, H. B. B (2022). Türk hemşirelik tarihindeki lider hemşireler ve cerrahi hemşireliğinin gelişimi. *FBU-JOHS*, 2(2), 522-530.
- Aygin, D. ve Gül, A. (2021). Geçmişten günümüze cerrahi ve cerrahi hemşireliğinin yeri. *IGUSABDER*, 15, 692-704.
- Eti Aslan, F. (2009). Cerrahi hemşireliğinin tarihçesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 12(1), 104-113.
- Hanönü, S. (2017). Florence Nightingale: Çevre teorisi. A. Karadağ, N. Çalışkan ve Z. Göçmen Baykara (Eds). *Hemşirelik teorileri ve modelleri* içinde (s. 95-120). Akademi Basın ve Yayıncılık.
- Metintaş, M. Y., Önder, S., Elçioğlu, Ö. (2013). Cumhuriyet döneminde kurumsallaşan bir temel sağlık hizmet alanı: Hemşirelik. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 21(2), 102-110.
- National Army Museum. (t. y.). *Florence Nightingale: The Lady with the Lamp*. <https://www.nam.ac.uk/explore/florence-nightingale-lady-lamp>
- Oktay, A. A., Taş, F., Gülpak, M. ve Yel, F. (2023). *Geçmişten günümüze toplumsal cinsiyet, kadın ve hemşirelik*. https://www.saglikliyasamkongresi.org/bildiriayrinti/gecmisten-gunumuze-toplumsal-cinsiyet-kadin-ve-hemsirelik_75
- Ökdem, Ş., Abbasoğlu, A. ve Doğan, N. (2000). Hemşirelik tarihi, eğitimi ve gelişimi. *Ankara Üniversitesi Dikimevi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Yıllığı*, 1(1), 1-7.
- Özer, N. (2016). Cerrahi ve cerrahi hemşireliğinin tarihçesi cerrahinin sınıflandırılması cerrahi gerektiren durumlar ve hasta üzerindeki etkileri. F. Eti Aslan (Ed). *Cerrahi bakım vaka analizleri ile birlikte* içinde (s. 3-38). Akademisyen Tıp Kitapevi.
- Türk Kızılayı Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü. (t. y.). *Çanakkale'de bir hilal*. <https://kizilaytarih.org/dosya003.html>